

Պատմում են, թե Արշակ Մեծը²²՝ Պարսից և Պարթևների թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբվեց մակեդոնացիների դեմ, թագավորեց ամբողջ Արևելքի և Ասորեստանի վրա, սպանեց Նինվեում Անտիոքոս թագավորին և ամբողջ տիեզերքը հնազանդեցրեց իրեն: Սա իր եղբորը՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է Հայաստանի վրա, նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան մայրաքաղաք է տալիս Մծբինը և նրա համար սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայքը²³ և Թեոսալիան²⁴ Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ²⁵, նաև Ատրպատականը, և էլի՝ որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև, ասում են՝ քաջերի սահմանը նրանց զենքն է, որքան կտրում է, այնքան էլ գրավում է:

Սա իր իշխանությունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ովքեր արդյոք և ինչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել

22 Արշակ պարթևական բառ է, որ նշանակում է արքա կամ արքայական: Պարթևների մոտ այս անունը գործ է ածվում իբրև մակդիր ամեն մի թագավորի անվան մոտ, այսպես՝ Պարթևական հարստության 31 թագավորները (Դարեհ, Տրդատ, Արտավան..., Բակուր, Վաղարշ Դ., Արտավան Ե.) անխտրաբար կրում են մակդիրը՝ Արշակ Ա., Արշակ Բ..., Արշակ Լա: Հայերենի մեջ՝ Արշակ բառը գործ է ածվել միայն իբրև հատուկ անուն, բայց հետաքրքրական է, որ մեր հին գրականության մեջ Արշակ անունը ուրիշ անձերի համար չէ գործածված, կարծես զգալիս լինեին, թե այս բառը թագավոր է նշանակում, կամ միայն թագավորի կհարմարի:

23 Միջերկրայք: Անանիա Շիրակացու Աշխարհացույցի մեջ Միջերկրայք: Միջերկրե կոչվում են Փոքր Ասիայի այն երկրները, որ գտնվում են *ընդ մեջ Յունաց ծովուն և Պոնտոսի*, այսինքն Միջերկրական և Սև ծովերի միջև: Այս երկրները ուրեմն կլինեն, ըստ էմինի, Բյութանիա, Մյուսիա, Առանձնակ Ասիա, Լիկիա, Փոյուգիա, Պափլագոնիա, Գաղատիա Ա., Գաղատիա Բ, Իսավրիա, Լիկաոնիա, Պոնտոս Պոլեմոնական, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Կիպրոս կղզի, Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք և Պոնտոս կապադովկացոց:

24 Թեոսալիա անունով մեր հին հեղինակները նշանակում են Բալտրիան իր շրջակա երկրներով, որ կոչվում է նաև Քուշանաց երկիր: Բայց այստեղ այս բառը անշուշտ ուրիշ երկիր է նշանակում, նախ՝ որ Արշակ Մեծը չէր կարող Վաղարշակին տալ այն երկիրը, որ իր թագավորության կենտրոնական մասն էր կազմում, երկրորդ՝ որ նրա նշանակած սահմաններով՝ Հայաստանը արևելյան կողմից վերջանում էր Կասպից ծովով և Ատրպատականով, ուրեմն Թեոսալիան, վերը բերված նշանակությամբ, այս սահմանից դուրս էր ընկնում, շատ հեռու դեպի արևելք: Այս երկիրը, նայելով իր գրաված տեղին Հելլեսպոնտոսի և Հունաստանի միջև, կարող է նշանակել մի երկիր այդ երկու տեղերի միջև, գուցե Թեսալիան:

25 «Արևմտյան ծովը» Կասպից ծովն է, որ Արշակի նստած տեղից՝ Բահլից արևմուտք է ընկնում:

Հայաստանի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը անցյալ քաջերի տեղն է գրավում, թե ապիկարների: Նա գտավ մի ուշիմ ասորի, Մար Աբաս Կատինա անունով, քաղդեական և հունական գրության մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, խնդրելով բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը: Եվ նրան նամակ է գրում հետևյալ ձևով:

Թ

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՊԱՐՄԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐ ԱՐՇԱԿ ՄԵԾԻՆ

«Ցամաքի և ծովի Արշակ թագավոր, քո անձն ու կերպարանքն իսկապես մեր աստվածներին են նման, իսկ բախտն ու հաջողությունները՝ բոլոր թագավորներից գերազանց և մտքիդ լայնությունը՝ ինչպես երկինքը երկրի վրա, Վաղարշակը՝ քո կրտսեր եղբայրն ու նիզակակիցը, որ քեզանից նշանակվեց Հայոց թագավոր: Ողջ եղիր մշտական հաղթությամբ:

Որովհետև քեզանից պատվեր ստացա քաջության և ամեն տեսակ իմաստության հոգ տանել, երբեք զանց չարի քո խրատն անփութությամբ, այլ ամեն բանի խնամք և հոգ տարա՝ որքան միտքս ու ուժերս բավեցին: Եվ այժմ քո խնամակալությամբ թագավորությունս կարգավորելով՝ մտադրվեցի իմանալ, թե ինձանից առաջ ովքեր են տիրել Հայաստանին և որտեղից են այս նախարարությունները, որ այստեղ կան: Որովհետև այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհենական պաշտամունքներ, և այս երկրի գլխավորներից ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ էլ որևէ օրինավոր բան կա, այլ ամեն ինչ խառնիխուռն է ու վայրիվերո:

Ուստի աղաչում եմ քեզ՝ արքայությանդ, որ հրամայես արքունական դիվանը բանալ քո հզոր արքայությանդ ներկայացնող այդ մարդու առաջ, որպեսզի քո եղբոր և որդու ցանկալին գտնելով՝ փութով բերի: Հավատացնում եմ, որ մեր բավականությունը, որ կունենանք քո կամքը կատարելով, քեզ ևս ուրախություն կլինի: Ողջ եղիր, աստվածների մեջ բնակությամբ երևելիդ»:

Արշակ Մեծն ընդունելով Մար Աբաս Կատինայից գրությունը, մեծ ուրախությամբ հրամայում է բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը, որ Նինվեումն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրություն ունի իր եղբայրը, որին վստահել էր իր թագավորության կեսը: Մար Աբասը աչքե անցկացնելով բոլոր մատյանները՝ գտնում է մի մատյան հունարեն գրված, որ ուներ, ասում է, այսպիսի վերնագիր:

Մատյանի սկիզբը

Այս մատյանն Ադեքսանդրի հրամանով քաղդեերեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պատկանում է բուն հների և նախնիքների պատմությունները:

Սրա սկզբում, ասում է, եղել են Ջրվանը, Տիտանը և Հապետոսթեն, և այս երեք նախարարական մարդկանց սերունդներից բոլոր նշանավոր մարդիկ, յուրաքանչյուրն իր տեղում հերթով դասավորված է երկար տարիների ընթացքում:

Մար Աբաս Կատինան այս մատյանից հանելով միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրերով՝ բերում է Մծբին՝ Վաղարշակ թագավորին²⁶: Եվ բարեկազմ ու քաջ աղեղնավոր արի Վաղարշակը, հռետորն ու հանճարեղը, ընդունելով այն՝ համարելով առաջինն իր գանձերի մեջ՝ հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանցից արձանի վրա դրոշմել: Սրանից մենք հավաստի տեղեկանալով գրույցների կարգին՝ կկրկնենք այժմ, քո հետաքրքրասիրության համար, հասցնելով մեր բնիկ նախարարությունները մինչև քաղդեացիների Սարդանապալը և դեռ ավելի մոտ:

Դրա մեջ պատմության սկիզբը այսպես է:

«Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին և երևելի ու աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկան հսկաների սերունդը, անհերթ, հաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտավանությամբ հղանալով ծնեցին աշտարակաշինության անօրեն խորհուրդը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցասումից ինչ – որ ահագին և աստվածային հողմ փչելով

26 Մարաբասյան աղբյուրի մասին ընդարձակ գրականություն կա: Իբրև վերջին եզրակացություն՝ բանասիրությունն ընդունում է, որ Խորենացին ունեցել է իր ձեռքի տակ այսպիսի մի աղբյուր, բայց որ այս աղբյուրը անվավերական է, ապոկրիֆ է: Այս ապոկրիֆի հեղինակը քրիստոնյա է, բայց ճգնում է ցույց տալ, որ հեթանոս է: Նինվեի, Ադեքսանդր Մակեդոնացու անունները և այլն ստեղծել է՝ իր գրվածքին վավերական կերպարանք տալու նպատակով: Նրա հեղինակը, (գուցե մի հայ, որ թաքնվել է Ասորի Մար-Աբաս Կատինայի անվան տակ.- հիշենք Ագաթանգեղոսին և Փավստոսին)- իր գրելիք նյութը հավաքել է հայ ժողովրդի հիշողություններից, որոնց մեջ բաբելական և ասորեստանյան պետությունները մարմնացրած են նրանց աստվածների - Բելի և Շամիրամի մեջ, իսկ նախահայերը (որոնց մենք այժմ ուրարտացի ենք անվանում)՝ մարմնացրած են նրանց (կամ բուն հայերի) աստվածների՝ Հայկի և Արայի մեջ: Իսկ Բելի և Շամիրամի պատերազմներն արձագանք են այն դարավոր կռիվների, որ Բաբելոնը և Ասորեստանը մղեցին Ուրարտուի դեմ, առաջին շրջանում նպաստավոր Ասորեստանի համար, որ ընկճեց Ուրարտուն (Արան սպանվում է Շամիրամից, որ նվաճում է Հայաստանը):

կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է մյուսներին անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և շփոթություն է ընկնում: Սրանցից մեկն էր և Հապետոսյան Հայկը, հաստ աղեղով ու հզոր նետաձիգ, անվանի և քաջ նախարարը»:

Բայց մենք կդադարեցնենք զրուցաբանության այս կարգը, որովհետև մեր նպատակն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությանը գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիքներին: Արդ՝ նույն մատյանից սկսելով կասեմ. Հապետոսյե, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլադ, որ են Հաբեթը, Գոմերը, Թիրասը, Թորգոմը: Սրանից հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով՝ Հայկ, Արամանյակ և այլն, որոնց մասին արդեն հիշել ենք:

Ժ

ՀԱՅԿԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղագանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնավորության դեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփռվում, տարածվում էր ամբողջ երկրի լայնության վրա, բազմամբոխ հսկաների, անչափ կատաղիների և ուժեղների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, կատաղած, սուրն ընկերի կողն էր կոխում, ձգտում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, Բելին պատահմամբ հաջողվեց բռնանալ և ամբողջ երկիրը գրավել: Սրան Հայկը չկամենալով հնազանդվել, Բաբելոնում Արամանյակ որդին ունենալուց հետո, չվեց գնաց Արարադի երկիրը²⁷, որ գտնվում է հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրերով և որդիների որդիներով, զորավոր մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, և ուրիշ ընդոծիններով²⁸, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տուն ու

27 Արարադի երկիրը Այրարատյան նահանգը չէ, Հայաստանի կենտրոնում, այլ նրանից արևմտահարավ ընկած երկիրը, Վանա լճից հարավ:

28 Ընդոծին: Հին նահապետական տունը, որպիսին եղել է Հայկինը՝ բաղկացած էր հարյուրավոր մարդկանցից: Սրանց մի մասը բուն Նահապետի արյունից էին, նրա մերձավոր կամ հեռավոր սերունդները, սրանք են իսկապես “տուն” կազմողները: Սրանց հետ նույն տանը ապրում էին, իբրև մշտական անդամներ՝ օտար արյունից մարդիկ, որոնք ևս ունեին իրենց սերունդները, բայց տան բուն անդամների իրավունքները չունեին, այսպես էին այդ տան մշակները, սպասավորները և այլն: Սրանք են, որ կոչվում են ընդոծին:

տեղով: Գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում, դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայկը նրանց իրեն հնազանդեցնելով՝ այնտեղ կալվածական բնակելի տուն է շինում և տալիս է ժառանգություն Կադմոսին՝ Արամանյակի որդուն: Սա ճշտում է ասված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, ասում է Մար Աբասը, իր մնացած մարդկանցով և տուն ու տեղով շարժվում է դեպի հյուսիս արևմուտք և գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք, այսինքն՝ թե այստեղ բնակվողները հայեր են Թորգոմի տան սերունդի: Շինում է մի գյուղ, որն իր անունով կոչվում է Հայկաշեն: Այստեղ էլ պատմության մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնանիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավաթիվ մարդիկ, որոնք կամովին հնազանդվել են դուրսագնին: Այս էլ ճշտում է ասված անգիր գրույցները:

ԺԱ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Իր խոսքը շարունակելով Մար Աբասը ասում է, թե երբ Տիտանյան Բելը²⁹ իր թագավորությունն ամենքի վրա հաստատեց, ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկեց հյուսիսային կողմ Հայկի մոտ, որ նա հնազանդվի և խաղաղությամբ ապրի: «Դու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրու և մեղմացրու քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդվելով խաղաղ ապրիր, որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակվելու»: Հայկը Բելի պատգամավորներին ետ է դարձնում խստությամբ պատասխանելով: Ուղարկված պատգամավորը վերադառնում է Բաբելոն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Բելը զորք է ժողովում նրա դեմ և հետևակ զորքի մեծ բազմությամբ գալիս հասնում է հյուսիս՝ Արարադ երկիրը, Կադմոսի տան մոտ: Կադմոսը փախուստ է տալիս Հայկի մոտ, իրենից առաջ արագավազ սուրհանդակներ ուղարկելով: «Գիտցած եղիր ասում է, ով մեծդ դուրսագնների մեջ, որ Բելը դիմում

29 Տիտանյան Բելը Նեբրովթն է, Քամի ցեղից: Նրան Պատմահայրը Տիտանյան է կոչում՝ հեթանոսական աղբյուրի Տիտան անունով, որովհետև Բել անունն էլ հեթանոսական աղբյուրից է, և ոչ Սուրբ գրքից: Սրան համապատասխան՝ Հայկին էլ կոչում է Հապետության, հեթանոսական Հապետութե անունից և ոչ Հաբեթյան, որովհետև Հայկ անունն էլ հեթանոսական է, և ոչ Սուրբ գրքից:

գալիս է քո վրա հավերժական քաջերով և երկնագեղ հասակով կովող հսկաներով: Եվ ես իմանալով, որ նա մոտեցել է իմ տանը՝ փախա և ահա տագնապահար գալիս եմ քեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես»:

Իսկ Բելը հանդուգն ու հսկա ամբոխի գործությամբ ինչպես մի մեծ հորձանք զառիվայրից ներքև հեղեղելով, շտապում է հասնել Հայկի բնակության սահմանները, վստահ լինելով գորավոր մարդկանց քաջության և ուժի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հսկան՝ գեղագանգուր ու խայտակնը շտապով հավաքում է իր որդիներին ու թոռներին, թվով շատ նվազ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց, և ուրիշ մարդկանց, որ իրեն էին ենթարկվում, գնում հասնում է մի ծովակի ափ³⁰, որն ունի աղի ջուր և մանր ձկներ: Եվ իր զորքերը կանչելով ասում նրանց. «Երբ մենք դուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ, պետք է աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ կանգնած լինի Բելը քաջերի խառն բազմության մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղիսը Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք»:

Եվ ամբողջ ասպարեզներ³¹ դեպի առաջ անցնելով հասնում են բարձրագույն լեռների միջև մի դաշտաձև տեղ: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, գլուխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Բելի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որ հանդուգն հարձակումով ցիրուցան սուրում է երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը, մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Բելը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածություն կար նրա և ամբոխի միջև: Նա կրում էր նշաններ կրող վերջերով երկաթե գլխանոց, թիկունքի և լանջերի վրա պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա պահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որի ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուրը, աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում վահան, նրա աջ և ձախ կողմում գտնվում էին ընտիր զորականներ: Հայկը տեսնելով լավ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ ու ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայրներով աջ կողմը, Կադմուսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև սրանք աղեղ և սուր գործածելու մեջ հաջողակ մարդիկ էին, ինքը կանգնում է առջևից, իսկ մյուս բազմությունը կանգնեցնում է իր հետևում, դասավորվեց մոտավորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ շարժվեց: Եվ երկու կողմի հսկաներն միմյանց հասնելով, երկրի վրա

30 Վանա լիճն է իր համբավավոր տառելի ձկնով:

31 Ասպարեզ պահլավերեն բառ է և նշանակում է ձիւնթացարան: Երկրորդաբար նշանակում է այն տարածությունը, որ ձին մի նվազում կարող է վազել, և այստեղից, իբրև երկարության չափ՝ նշանակում է 230 մետր տարածություն (պարսից ասպարեզ): Կան և ուրիշ ասպարեզներ, 159,8 մետրից մինչև 266 մետր: (Տե՛ս Մանանդյան, Կշիռները և Չափերը):

ահագին դրդոյուն բարձրացրին իրենց գրոհներով և իրար վրա ահ ու սարսափ գցեցին իրենց հարձակումների ձևով: Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանդամ մարդիկ սրի բերանի հանդիպելով թավալվում ընկնում էին գետին, և ճակատամարտը երկու կողմից էլ անպարտելի մնաց: Այս անսպասելի տարակուսական դիպվածը տեսնելով Տիտանյան արքան զարհուրեց և ետ քաշվելով սկսեց ետ - ետ բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամրանալ, մինչև ամբողջ զորքը հասնի, որպեսզի երկրորդ անգամ ճակատ կազմի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, մինչև վերջը քաշում է լայնալիճ աղեղը, երեքթևյան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը շեշտակի թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում. այս կերպով գոռոզացած Տիտանյանը կործանվում, ընկնում է գետին և շունչը փչում:

Իսկ ամբոխն այս մեծ քաջագործությունը տեսնելով փախչում է ամեն մեկը իր երեսը դարձած կողմը: Այսքանը բավական թող լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը հաղթական պատերազմի պատվին շինում է դաստակերտ և անունը դնում է Հայք: Այս պատճառով գավառն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Բելն ընկավ աջ զորականների հետ, Հայկը կոչեց Գերեզմանք, որն այժմ ասվում է Գերեզմանակ: Բայց Բելի դիակը, ասում է Մար Աբասը, դեղերով զմրսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր երկիրը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

ԺԲ

ՀԱՅԿԻՑ ՍԵՐՎԱԾ ՅԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԹԵ ՆՐԱՆՑԻՑ ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐՆ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑ

Մար Աբասի մատյանում սրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում. բայց մենք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հավաքման համար:

Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակության տեղը, իր Կադմոս թոռին պարգևում է շատ ինչք պատերազմի ավարից և անվանի մարդիկ իր ընդոծիներին: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը գնում դադարում է Հարք կոչված դաշտում: Սա տարիներ ապրելով, Արամանյակին սերեց Բաբելոնում, ինչպես վերն ասացինք, դրանից հետո, դարձյալ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռավ, ամբողջ տոհմը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Սա իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին իրենց ամբողջ աղիսով, ինչպես Մանավազի որդի Բազին, թողնում է Հարք կոչված տեղում: Սրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին Բազը ժառանգում է աղի ծովի հյուսիս - արևմտյան ափը և գավառն ու ծովը կոչում է իր անունով³²: Ասում են, որ սրանցից են առաջ եկել Մանավազյան և Բզնունյանց նահապետությունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս, սուրբ Տրդատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խոռը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շեներ է հիմնում, և ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակվում է Խոռխոռունիների ցեղի մեծ նախարարությունը, քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը ամբողջ բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիս - արևելք և գնում իջնում է բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված մի խոր դաշտավայր, որի միջով մի կարկաչահոս գետ է անցնում արևմտյան կողմից, և դաշտի արևելյան մասը կարծես մեջքի վրա պառկած երկարությամբ ձգված է արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում են բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեզաբար հոսում են նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի եզրերով, կարծես թե որպես պատանիներ պտտվում են երիտասարդուհիների շուրջը: Իսկ հարավային արեգակնասլաց լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել՝ երկրից՝ պինդ գոտեվորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում է դեպի վեր, իսկապես մի ծերունի լեռ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակվելով՝ շենցնում է մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում. լեռն իր անվան նմանողությամբ կոչվում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արագածո՝ Արագածոտն:

Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո սերեց Արամայիսին, որից հետո էլի բավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսն իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր, իսկ գետի անունը իր թոռան՝ Երաստի անունով դնում է Երասխա: Իսկ իր որդուն՝ բազմագավակ և շատակեր Շաբային ամբողջ աղիսով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում: Նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ: Ուստի, թվում է, թե ճշտվում է գյուղացիների մեջ տարածված առասպելը. «Թե քո որկորը Շաբայի որկորն է, բայց մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»: Այս Արամայիսը տարիներ ապրելով սերեց իր որդի Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ:

32 Այսինքն Բզնունյաց ծովը (Վանա ծովը) իր անունը ստացել է Բազից:

Ամասիան Արմավիրում բնակվելով՝ տարիներ անցնելուց հետո սերում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոխին ու Յուլակին: Սրանց սերելուց հետո գետն անցնում, մոտենում է հարավային լեռան: Այստեղ լեռան ստորոտում՝ խորշերում խոշոր ծախսերով շինում է երկու տուն, մեկը արևելյան կողմում՝ լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ նույն տնից դեպի արևմուտք նրանից հեռու՝ հետևակ մարդու կես օրվա ճանապարհով երկար օրում³³: Սրանք նա տվեց ժառանգություն իր երկու որդիներին՝ արի Փառոնին և կայտառ Յուլակին, որոնք այնտեղ բնակվելով իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոխից՝ Փառախոտ և Յուլակից՝ Յուլակերտ: Իսկ լեռը Ամասյան իր անունով կոչեց Մասիս³⁴ և հետո նորից Արմավիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց ու մեռավ:

Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց հետո Արմավիրում սերեց Հարմային: Նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու իր որդիների հետ, իսկ ինքը գնաց հյուսիս - արևելքում եղած մյուս լեռան հետևի կողմը՝ մի ծովակի ափ: Նա շենցնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենքերը՝ Գեղարքունի, որով կոչվում է նաև ծովը: Այստեղ նա սերեց իր Սիսակ որդուն, որ մի սեզ ու թիկնավետ, վայելչակազմ, ճարտասան և գեղեցիկ աղեղնավոր էր: Նրան տվեց իր ստացվածքի մեծ մասը և բազմաթիվ ծառաներ³⁵, և նրան ժառանգական սահման կտրեց ծովից դեպի արևելք մինչև այն դաշտը, ուր Երասխը սեպացած լեռները ճեղքելով, երկար ու նեղ ձորերով անցնելով, ահագին շառաչյունով թափվում է դաշտը: Սիսակն այստեղ բնակվելով, իր բնակության սահմանները լցնում է շինություններով և երկիրը իր անունով կոչում է Սյունիք, բայց պարսիկներն ավելի ճիշտ կոչում են Սիսական:

Վերջերը հայոց առաջին թագավոր Վաղարշակը՝ Պարթև ցեղից, գտնելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս երկրին տերեր է նշանակում, որ Սիսական ցեղն է: Վաղարշակը այս անում է պատմությունից իմանալով, իսկ թե ինչպես այս եղավ, իր տեղում կպատմենք:

33 Այսինքն երկար օրվա (ամառային) կես օրվա ճանապարհով: Թարգմանիչներն այստեղ էլ ճիշտ չեն թարգմանել, բաց թողնելով բնագրի «մեծօր» բառը:

34 Խորենացին Մասիս լեռան անունը ծագեցնում է Ամասիայի անունից:

35 Ծառա բառն էլ գրաբարում լայն նշանակություն ունի: Հիմնական նշանակությունն է՝ անազատ, ստորադրված, այս մտքով հակադրվում է «ազատին»- ազնվականին, և «տերին»- իշխողին, սրանից՝ տիրոջ կամքին ենթարկված մարդ- հպատակ, սպասավոր, ստրուկ: Ծառայել բառն էլ հետևաբար նշանակում է՝ տիրոջ կամքը՝ հրամանները կատարել, հպատակ լինել, հպատակության պարտավորությունները կատարել, ընդհանրապես՝ ուրիշի իշխանության ենթարկվել: